

«8D02310 – Филология» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған Айтқұлова Гүлмира Арипқановнаның «Қазақ лингвомәдени танымындағы «еңбекқорлық\жалқаулық» концептілері» тақырыбындағы диссертациялық жұмысының

АҢДАТПАСЫ

Зерттеу жұмысының жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыста «тіл ұлт мәдениеті» үштігі негізінде *еңбекқорлық\жалқаулық* концептерге когнитивтік талдау жасау жолында ұлттың паремиялогиялық, фразеологиялық қорындағы этностан мұра болып келе жатқан тілдік оралымдардың лингвомәдени, семиотикалық аспектілері зерттеліп отыр. Осы мақсатқа жету үшін когнитивтік лингвистика, концепт, концептілік өріс, әлемнің тілдік бейнесі ұғымдарына ғылыми тұрғыда тоқталып, қазіргі таңдағы концептуалдық білім аясында зерттеліп жүрген ғалымдар пікірлерін саралай отырып, әлемнің тілдік бейнесі хақында авторлық көзқарасты қалыптастыру және *еңбекқорлық\жалқаулық* концептердің лингвомәдени сипаттағы мазмұнын аштық. Еңбек адамның өмірінде басым қажеттіліктердің бірі болғандықтан, кез келген халықтың еңбек пен еңбегі жоқтық ұғымдарына деген ой-тұжырымдары арқылы ғасырлар бойы қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі мен мәдениетінен хабардар бола аламыз. Олар қоғамда қабылданған моральдық нормаларды, мінез-құлық стереотиптерін, табиғатқа, өмірге, қоғамға деген көзқарастарды, яғни халық пікірі деп саналғанның бәрін жеткізеді. Бірнеше ғасырлар бойы адамдардың көпшілігінің өмір салтына, ойлары мен көзқарастарына сәйкес келетін осындай тұжырымдар мен мәдени көзқарастар қазіргі лингвомәдениеттану саласында өзекті тақырыптарының бірі екендігіне дау жоқ.

Зерттеу жұмысының өзектілігі.

Қоршаған ортаның ақиқат бейнесін адамның танымдық тұрғыда ойлау заңдылықтарымен зерттейтін логика, философия, физиология, психология сынды ғылымдар ежелден бізге белгілі. Тіл халықтың өзіндік ерекшелігін, ұлттық көрінісін, ұлттық мәдениетін білдіреді. Тіл мен мәдениеттің өзара қарым-қатынасының мәселелері отандық және шетелдік лингвистердің еңбектерінде неше жылдан бері айтылып келе жатқанымен, өзектілігін бүгінгі таңда жоғалтқан жоқ. Семасиологиялық және ономазиологиялық теориялардың көмегімен тілді ментальды құрылымдарды зерттеудің негізгі көзі ретінде тануға мүмкіндік туғызды XX ғасырдың жартысында жаңа ғылым – лингвомәдениеттану пайда болды және ол мынадай: мәдениет тілмен қалай кодталады, қандай мәдени ақпараттарды тіл арқылы тани аламыз сынды сұрақтарға жауап іздейді. Бұл лингвистиканың ерекше саласы антропоөзектік бағытпен сипатталатын семантикалық ізденістерді тіл мен таным сабақтастығы негізіндегі зерттелетінімен құнды болмақ. Қазіргі лингвистикадағы когнитивтік бағыт негізінде әлемнің тілдік бейнесі бейнелейтін концепт ұғымы тереңірек зерттеліп, зерделенуде.

Ұлтымыздың әр дәуірдегі ой-толғамдары мен тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрінен, жүріп өткен тарихынан хабар беретін *еңбекқорлық\жалқаулық* концептерін танымдық тұрғыда зерттеу арқылы қазақ халқына тән ұлттық нақыштар мен мәдениетіміздің сан қатпарлы үлгілерінен хабар алатындықтан зерттеу жұмысымыздың маңызы арта түседі. Диссертациялық зерттеуде *еңбекқорлық// жалқаулық* концептердің когнитивті дискурстағы (проза, поэзия, паремиялогияда, фразеология) лингвомәдениетанымындағы вербалдану ерекшеліктері зерттелді. Осылайша, осы жұмыстың өзектілігі қажеттілікпен анықталады: тілдің адам әлемімен байланысы мәселесін одан әрі дамыту, концептерді вербализациялау тетіктерін зерттеуді көздейтін концептосфераның әрбір құрамдас бөлігінде *еңбекқорлық\жалқаулық* ұғымдары маңызды саналады. Сонымен қатар,

лингвомәдениеттану терминологиялық аппаратының ашылуы, мәдени білімді концептуализациялау және санаттау ерекшеліктерін түсіну; концептіні зерттеудің принциптерін, әдістерін құру қажеттілігі қазақ тілі материалындағы мәдениет; кешенді қазақ құндылықтарын көрсетуге мүмкіндік беретін *еңбекқорлық\жалқаулық* концептердің сипаттамасы лингвомәдени қоғамдастық үшін өзекті болып табылады.

Зерттеу нысаны – ретінде *еңбекқорлық\жалқаулық* концептерін білдіретін қазақ тілінің бірліктері *еңбекқорлық\жалқаулық* туралы мәдени білімді вербализациялау тетіктері алынды. Көркем мәтіндегі *еңбекқорлық\жалқаулық* концептердің когнитивті сипатын ашуда Қ. Қазиев шығармаларын коммуникативті бірлік ретінде пайдаландық. Поэтикалық мәтіндердегі *еңбекқорлық\жалқаулық* тілдік бірліктерінің когнитивтік сипатын Абай мен Шәкәрім өлеңдері арқылы ашып қарастыру халқымыздың ғасырлар бойы жинаған мәдени қоғамдастығы мен тіршілік етудегі қажеттілігінен, еңбек қатынастарынан туындаған дүниетанымдық санасын тануға мол мүмкіндік береді. Сонымен қатар қазақ тілінің фразеологиялық, паремиологиялық жүйесіндегі *еңбекқорлық\жалқаулық* концептердің лингвомәдени мазмұны елтаңбалы маркілер арқылы зерттелініп, тұжырымдар беріледі.

Зерттеу пәні – қазақ тіліндегі *еңбекқорлық\жалқаулық* концептердің лингвомәдени бейнесін анықтау

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Зерттеу жұмысының негізгі мақсатына қазақ мәдени танымындағы «*еңбекқорлық\жалқаулық*» ұғымдарын әлем бейнесі контексіндегі концептілік мазмұнын сипаттауды жатқызуға болады. Қойылған мақсат мынадай міндеттерді шешуді көздейді.

1) Тілдік семантика мен функционалдық ерекшеліктердің гетерогенділігі арқылы *еңбекқорлық\жалқаулық* концептерін лингвомәдени бірлестікті саралау және лингвистикалық семантиканың диктумдық және модульдік түрлерін талдау

2) Тілдің ішкі формаларын лингвомәдени тұрғыдан түсіндіру барысында еңбек пен еңбегі жоқтық әрекеттерін антропоморфты, биоморфты, заттық үш маңызды мәдени кодтар арқылы мәдени коннотациялар мен тілдік мағыналардың типологиясын анықтау

3) Қазақ тіліндегі *еңбекқорлық\жалқаулық* концептердің лингвокогнитивтік болмысын ашуда халықтың рухани мәдениеті негізінде ментальды когнитивті түрде таңбалан тілдік бірліктерді анықтау

4) *Еңбекқорлық\жалқаулық* концептердің сипаттайтын тіл бірліктері халықтың менталитетінің қалыптасуымен туындаған, халықпен бірге қалыптасқан тілдік бірліктер екендігін прозалық шығармалар негізінде талдау

5) *Еңбекқорлық\жалқаулық* концептердің бейнелі түсінікпен вербалдануының когнитивті ерекшеліктерін ашуда Абай, Шәкәрім шығармаларын пайдалану

Зерттеу жұмысының дереккөздері.

Зерттеудің дерек көздері – лексикографиялық басылымдар, көркем әдебиет, философиялық, педагогикалық еңбектер, ұлтымыздың фразеологиялық және паремиологиялық қоры. Зерттеу барысында: 300 – бейнелі мағынасы бар сөз, 300 – фразеологиялық бірлік, 300 – паремия, барлығы диссертациялық зерттеуде 900 бірлік лингвомәдени танымдық аспектіде талдау жасалды.

Диссертациялық зерттеуде қолданылған әдіс-тәсілдер. Концепті зерттеу әдістемесі бірнеше кезеңнен тұрады. Бірінші кезең - лексикалық мағынасы мен ішкі формасын талдау арқылы концептіні білдіретін сөздер жиынын табу. Екінші кезең – лексеманың синонимдік қатары мен концептінің мәдени маркерлі қатарын табу арқылы мағыналық өрісін анықтау. Үшінші кезең – әлемнің тілдік бейнесін суреттеуде концептің тілдік санатқа бөлу тәсілдері арқылы концептуалдық құрылымдардың семантикасын ашу болып табылады. Біз лингвокогнитивтік зерттеуге өзіміз жасап жатқан тәсілді шартты түрде семантикалық-когнитивтік деп белгілей отырып, осы атаумен зерттеудің негізгі бағыты – тілдің семантикасы мен концептосферасының байланысын зерттеуді атап өтеміз.

Зерттеуімізде концептуалды әдісті пайдаландық. Ұлттық менталитеттің негізгі кодына айналған қазақ лингвомәденитанымындағы «еңбекқорлық\жалқаулық» ұғымына қатысты тілдік бірліктерінің семантикалық мағынасын айқындау үшін концептуалдық әдіс, концептуалды метафоралық әдістер пайдаланылды.

Зерттеу жұмысының зерттелу деңгейі. Орыс этнолингвист ғадымдарының ішінде *труд // работа* концептердің лингвомәдени сипатын зерттеген Г.В.Токарев, К.А. Жуков, О.Е. Чернова, Р.Х. Каримова, О.Ю Печёнкина, А.Д. Кошелев, А.В.Артёмова сынды ғалымдардың еңбектері бар. Бұл аталған еңбектерді келесі тарауларды ашып көрсететін боламыз. Қазақ тілінде еңбекқорлық\жалқаулық концептерін арнайы зерттеген ғалымдар еңбектері жоқтың қасы.

Зерттеу жұмысының теориялық және әдіснамалық негіздері. Тіл мен мәдениет сабақтастығы – отандық және шетелдік тіл мамандарының еңбектерінде өзектілігін жоғалтпаған тақырыптардың бірі. Дәл осы тақырыпта орыстың Ю.М. Лотман, Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров, К.Леви-Стросс, Ю.Н. Қараулов, В.А.Маслова, В.Н. Топоров, Л.Г. Саяхова, Л.М. Зайнуллина, С.В. Иванова сынды ғалымдары құнды мәселелер көтеріп келеді. Отандық ғалымдардың ішінде Б. Тілеубердиев, Ж. Манкеева, Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Ж. Манкеева, Р.А. Авакова, Д. Әлкебаева, Г. Мұратова сынды ғалымдардың іргелі еңбектерін атауға болады. Орыс ғалымдарының ішінде «еңбек» концептісін зерттеу еңбектерімен айналысқан біршама ғалымдардың ішінде Л.В.Басова, Т.В.Гоннова, К.А.Жуков, Р.Х.Каримова, Е.В.Кормакова, Т.А.Островская, В.Г.Токарев, О.Е.Чернова бар. Ал тұтас «еңбекқорлық\жалқаулық» концептерін қарама-қарсылықты мағынада зерттеген еңбектер қазақ тілінде болмаған. Біздің зерттеуіміздің өзектілігі мен ғылыми жаңалығы осында жатыр.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы тілдік бірліктердің әмбебаптығы туралы түсінігін кеңейтуінде, *еңбекқорлық\жалқаулық* концептердің тілдік объективтендіру мазмұны мен көлемін кеңейтуінде, оны архетиптеу мен стереотиптеу тәсілдерін ашуында жатыр. Бұл зерттеу жұмысы адамның күнделікті тіршіліктегі еңбек пен еңбегі жоқтықтың күйлерін қабылдау мен бағалауды анықтайтын стереотиптердің ұлттық қауымдастықтың санасындағы қызметін зерттеуді жалғастырады. Алынған нәтижелер тіл теориясының дамуына ықпал ете алады.

Зерттеу нәтижесі барысында ғасырлар бойы халқымыздың тіл арқылы сақталған ұлттық мәдениетінің сарқылмас кен бай мұраларын, ұлттық танымның көрінісін, көркемдік танымның заңдылықтарын ұлттық болмысымен ерекшеленетін нақты тілдік деректерді *«еңбекқорлық\жалқаулық»* концептердің дүниетанымдық негізде құраушы құрал ретінде талдағанда әлемнің тілдік бейнесін танимыз. Зерттеу жұмысымыздың *«еңбекқорлық\жалқаулық»* концептердің қазақ тілінің когнитивті кеңістігіндегі ментальді формадағы мағыналық өрісі көптеген мәдени коннотациялармен берілген. Бұл тілдік бірліктер ұлттық мәдени ерекшеліктер мен халықтық дүниетаным нәтижесінде ғасырлар бойы тілімізде жинақталған ақпараттар болып табылатындықтан, қазақ концептосферасында семантикалық тұрғыдан өзіндік ерекшеліктері мен маңыздылыққа ие.

Зерттеу жұмысының ғылыми құндылығы мен маңызы. *Еңбекқорлық\жалқаулық* концептерінің когнитивті лингвистика контекстінде зерттелуі барысында «Поэтикалық мәтіндердің концептуалдық құрылымы», «Көркем мәтінді концептуалдық талдау», «Концептілік құрылымдардың фразеосемантикалық ерекшеліктері» атты лекция курстары мен когнитивті лингвистика, танымдық семантика бағытында оқу құралы ретінде пайдалануға болады.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы

1. Адам өмірінде маңызды қызмет атқаратын еңбек және еңбегі жоқтық әрекеттерін сипаттайтын *еңбекқорлық\жалқаулық* концептеріне алғаш рет концептуалдық талдау жасалынды;

2. *Еңбекқорлық//жалқаулық* концептерінің танымдық қызметін анықтайтын *қол, бақыт, байлық, жұмыс, адал, кедей, бойкүйез, талапсыз, қу, жатынішер, еріншек* базалық концептер когнитивті тұрғыда зерттеліп, зерттеу тақырыбымызға қатысты өзіндік белгілері анықталды;

3. *Еңбекқорлық//жалқаулық* концептерінің лингвомәдени теориясы жасалды, құрылымдық моделі және оның мәдени қабаты анықталды;

4. Қазақ тіліндегі *еңбекқорлық\жалқаулық* концептерінің негізгі когнитивтік болмысын ашатын лексемалар анықталды, оның тарихи мәні даму және қазірг уақыттағы тілдік ерекшеліктері анықталды;

5. Қазақ тіліндегі *еңбекқорлық\жалқаулық* концептерінің когнитивті дискурстағы (мақал-мәтелдер, фразеологиялық бірліктер, проза, поэзия) танымдық, тілдік ерекшеліктері анықталды.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар

1. Тілдік семантика мен функционалдық ерекшеліктердің гетерогенділігі *еңбекқорлық\ жалқаулық* концептерін білдіретін қазақ тілінің бірліктерінің құрылымы, бір жағынан, лингвомәдени бірлестікті саралау арқылы, екінші жағынан, лингвистикалық семантиканың диктумдық және модульдік түрлері объективті еңбек пен жалқаулық туралы білімді тұжырымдау және санаттау нәтижелері арқылы талданды;

2. Тілдің ішкі формаларын лингвомәдени тұрғыдан түсіндіру лингвосемиотикалық қатарларды стереотиптік идеялар арқылы бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Еңбек пен еңбегі жоқтық әрекеттерін антропоморфты, биоморфты, заттық, үш маңызды мәдени кодтар арқылы мәдени коннотациялар мен тілдік мағыналардың типологиясы жасалды;

3. Қазақ тіліндегі *еңбекқорлық\жалқаулық* концептердің лингвокогнитивтік болмысын ашуда қызмет ететін тілдік семалар халықтың ұжымдық тәжірибесі, танымы, қоғамдағы адамдардың бір бірімен байланысы, шаруашылығы, халықтың рухани мәдениеті ментальды когнитивті түрде таңбаланғандығы дәлелденді.

4. *Еңбекқорлық\ жалқаулық* концептердің сипаттайтын тіл бірліктері ұлттың дамуы, қалыптасуы, сонымен қатар, оның өзіндік мәдениетінің, тарихының, халықтың менталитетінің қалыптасуымен туындаған, халықпен бірге қалыптасқан тілдік бірліктер Қ. Қазиев шығармаларын талдау негізінде дәлелденді

5. *Еңбекқорлық // жалқаулық* концептердің бейнелі түсінікпен вербалдануының когнитивті ерекшеліктері күнделікті дағды туралы менталдық түсінік, сөз тіркестері, фразеологизмдер, метафора, теңеу сияқты түрлі тілдік формалардың танымдық сипатын ашуға Абай, Шәкәрім шығармаларын талдау мүмкіндік береді.

Жұмыстың талқыланылуы мен мақұлданыуы. Диссертациялық жұмыстың ғылыми тұжырымдары мен нәтижелері М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті филология факультетінің Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының 28.05.2024 ж. №12 отырысында талқыланды. Зерттеу нәтижелері мен қорытындылары отандық және шетелдік ғылыми басылымдарда барлығы 9 ғылыми мақала түрінде жарық көрді. Оның ішінде 1 мақала Скопус (Scopus) мәліметтер базасында, 4 мақала – ҚР ҒЖБМ Ғылым саласындағы сапаны қадағалау комитеті бекіткен тізімге енетін журналдарда және 4 мақала – халықаралық және республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция жинақтарында жарияланды.

Диссертацияның құрылымы. Зерттеу жұмысы кіріспеден, үш тараудан және қорытындыдан тұрады. Соңында пайдаланылған әдебиеттер тізімі берілген.

АННОТАЦИЯ

диссертации на соискание ученой степени доктора философии по специальности «8D02310 – Филология» «Концепты «трудолюбие\лени» в казахском культурном познании»

Айткуловой Гульмиры Арипкановны

Общая характеристика диссертационного исследования. В диссертационной работе исследуются лингвокультурные, семиотические аспекты языковых единиц, в паремиологическом, фразеологическом фонде нации на пути когнитивного анализа концептов трудолюбия\лени. Для достижения этой цели были достигнуты такие задачи, как формирование авторского подхода к языковому образу мира и раскрытие содержания лингвокультурного характера концепта *трудолюбие*, с научным акцентом на концепции когнитивной лингвистики, концепта, концептуального поля, языкового образа вселенной, дифференциация мнений ученых, изучаемых в рамках современных концептуальных знаний. Фразеологические фразы, дающие богатую информацию о культурном и национальном опыте и традициях нашего народа, создают художественное слово из образной мысли и демонстрируют духовную культуру языкового сообщества. Через фразеологизмы, в которых запечатлен процесс развития народной культуры, передаваемый из поколения в поколение, мы можем распознать культурные взгляды, стереотипы, стандарты и архетипы народа. На протяжении нескольких столетий нет никаких сомнений в том, что подобные выводы и культурные взгляды, соответствующие образу жизни, мыслям и взглядам большинства людей, являются одной из актуальных тем в современной лингвокультурологии.

Актуальность исследовательской работы. Такие науки, как логика, философия, физиология, психология, изучающие картину действительности окружающей среды с закономерностями познавательного мышления человека, известны нам с давних времен. Язык выражает самобытность, национальное самовыражение, национальную культуру народа. Вопросы взаимоотношений языка и культуры не утратили своей актуальности и сегодня, несмотря на то, что уже много лет упоминаются в работах отечественных и зарубежных лингвистов. С помощью семасиологической и ономасиологической теорий удалось распознать язык как основной источник изучения ментальных структур в половине XX века появилась новая наука – лингвокультурология, которая ищет ответы на такие вопросы, как: культура кодируется языком, какую культурную информацию мы можем распознать через язык. Эта особая область лингвистики ценна тем, что семантические поиски, характеризующиеся антропоцентрической парадигмой, изучаются на основе преемственности языка и познания. На основе когнитивного направления в современной лингвистике все глубже исследуется и изучается понятие концепта, отражающего языковую картину мира.

Благодаря познавательному изучению концепций трудолюбие\лени, в когнитивном дискурсе на первый план поставлено выявление структур, сохраненных в этнокультурном сознании, представляющих многовековое представление о компактных, глубоко значимых реалиях, национальных культурных ценностях конкретной нации, передаваемых из поколения в поколение. В диссертационном исследовании изучены особенности вербализации концептов трудолюбие\лени, в когнитивном дискурсе (проза, поэзия, паремиология, фразеология). Таким образом, актуальность данной работы определяется необходимостью: в каждой составляющей концептуосферы, предполагающей дальнейшее развитие проблемы связи языка с человеческим миром, изучение механизмов вербализации концептов, важное значение имеют понятия трудолюбие\лени. Кроме того,

актуальным для лингвокультурологического сообщества является открытие терминологического аппарата лингвокультурологии, понимание особенностей концептуализации и категоризации культурных знаний; необходимость создания принципов, методов исследования культурного концепта трудолюбие\лени на материале казахского языка; позволяющая отразить комплексные казахские ценности.

Объектом исследования являются языковые единицы казахского языка, выражающие понятия трудолюбие\лени получены механизмы вербализации культурных знаний. В раскрытии когнитивного характера концептов трудолюбие\лени мы использовали произведения К. Казиева как коммуникативную единицу. Раскрытие познавательного характера языковых единиц трудолюбие\лени через стихи Абая и Шакарима дает широкие возможности для познания мировоззренческого сознания нашего народа, порожденного многовековой культурной общностью и потребностью в выживании, трудовыми отношениями. Кроме того, изучается лингвокультурное содержание концептов трудолюбие// лени во фразеологическом, паремиологическом фонде казахского языка.

Предмет исследования. Целью научной исследования является изучение использования концепта трудолюбие// лени в семантических и концептуальных единицах. К основной цели исследовательской работы можно отнести описание концептуального содержания понятий «трудолюбие\лени» в казахском культурном познании в контексте картины мира. Поставленная цель предполагает решение следующих задач.

- 1) установить дифференциацию лингвокультурного объединения концептов трудолюбие\лени через неоднородность языковой семантики и функциональных особенностей и анализ излагаемых и модульных типов лингвистической семантики
- 2) рассмотреть типологии культурных коннотаций и языковых значений через три важных культурных кода: антропоморфный, биоморфный, предметный, при лингвокультурном толковании внутренних форм языка
- 3) раскрыть лингвокогнитивных реалий концептов выявление ментально-познавательных языковых единиц на основе духовной культуры народа
- 4) анализировать концептов трудолюбие\лени на основе прозаических произведений, сформировавшимися вместе с населением, обусловленными формированием менталитета народа
- 5) раскрыть национально-культурного и познавательного характера концептов «трудолюбие/лени» в творчестве Абая и Шакарима.

Источники исследовательской работы. Источниками исследования являются лексикографические издания, художественная литература, философские, педагогические труды, фразеологический и паремиологический фонд нашей нации. В ходе исследования: 300 – слово с переносным значением, 300 – фразеологическая единица, 300 – паремия, всего в диссертационном исследовании проанализировано 900 единиц в лингвокультурном аспекте.

Основные методы и способы исследования. Методика концептуального исследования состоит из нескольких этапов. Первый этап –нахождение набора слов, обозначающих понятие, путем анализа лексического значения и внутренней формы. Второй этап – определение семантического поля путем нахождения синонимического ряда лексемы и культурно маркерного ряда концепта. Третий этап заключается в раскрытии семантики концептуальных структур посредством способов языковой категоризации концепта при описании языковой картины мира. Обозначив разрабатываемый нами подход к лингвокогнитивному исследованию условно семантико – когнитивным, отметим, что основное направление исследования под этим названием- изучение взаимосвязи семантики и концептуосферы языка. В нашем исследовании мы использовали концептуальный метод. Концептуальный метод, для определения

смыслового значения языковых единиц в казахском лингвокультурном исследовании, ставшем основным кодом национального менталитета, применительно к концептом «трудолюбие\лень. Для определения смыслового значения языковых единиц трудолюбие\лень в казахском лингвокультурологии, ставшему основным кодом национального менталитета, использовались концептуальный метод, концептуальные метафорические методы.

Уровень изученности исследовательской работы. Среди ученых-этнолингвистов России содержатся труды таких ученых, как В. Токарев, К. А. Жуков, О. Е. Чернова, Р. Х. Каримова, О. Ю. Печенкина, А. Д. Кошелев, А. В. Артемова, изучавших лингвокультурный характер концептов труд\ работа. Эти работы мы раскроем в следующих главах нашего исследования. Ученые, специально изучавшие концептов трудолюбия\лени на казахском языке, практически нет.

Теоретические и методологические основы исследовательской работы. Преемственность языка и культуры – одна из тем, не потерявшая своей актуальности в трудах отечественных и зарубежных языковедов. Именно на эту тему русские Ю. М. Лотман, Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров, К. Леви-Стросс, Ю. Н. Караулов, В. А. Маслова, В. Н. Топоров, Л. Г. Саяхова, Л. М. Зайнуллина, С. Такие ученые, как В. Иванова, поднимали ценные вопросы для лингвокультурологии. Среди отечественных ученых можно назвать фундаментальные труды таких ученых, как Б. Глеубердиев, Ж. Манкеева, А. Кайдар, Р. Сыздык, Ж. Манкеева, Р. А. Авакова, Д. Алькебаева, г. Муратова. Среди немногих ученых, которые занимались трудами по изучению концепта «труд» среди русских ученых, были Л. В. Басова, Т. В. Гоннова, К. А. Жуков, Р. Х. Каримова, Е. В. Кормакова, Т. А. Островская, В. Г. Токарев, О. Е. Чернова. А работы, изучавшие концептов «трудолюбия\ лени» не были на казахском языке. В этом заключается актуальность и научная новизна нашего исследования.

Теоретическая значимость исследования заключается в расширении представления об универсальности языковых единиц, расширении содержания и объема языковой объективации концептов трудолюбия\лени, раскрытии способов ее архетипирования и стереотипизации. Эта исследовательская работа продолжает исследовать функцию стереотипов в сознании национального сообщества, которые определяют восприятие и оценку состояний труда и отсутствия труда в повседневной жизни человека. Полученные результаты могут способствовать развитию теории языка и лингвокультурологии.

По результатам исследования мы узнаем языковую картину мира, когда анализируем неисчерпаемое богатое наследие национальной культуры нашего народа, которое веками сохранялось через язык, отражение национального познания, закономерности художественного познания как средство формирования на мировоззренческой основе концептов «трудолюбие\лень». Ассоциативное поле концептов трудолюбие\лень в ментальной форме в когнитивном пространстве казахского языка представлено многими культурными коннотациями. Поскольку эти языковые единицы являются информацией, накопленной в нашем языке на протяжении веков в результате национальных культурных особенностей и народного мировоззрения, они имеют семантически специфические особенности и значение в казахской концептуосфере.

Научная ценность и значение исследовательской работы. При изучении концептов трудолюбие\лени в контексте когнитивной лингвистики можно использовать в качестве учебного пособия, курсы лекций «Концептуальная структура поэтических текстов», «Концептуальный анализ художественного текста», «Фразеосемантические особенности концептуальных структур» как направления когнитивной лингвистики, когнитивной семантики.

Научная новизна исследовательской работы

1. впервые проведен концептуальный анализ концептов трудолюбие\лени, характеризующих трудовую и не трудовую деятельность, выполняющую важную в жизни человека;

2. выявлены когнитивные особенности макроконцептов: «қол, бақыт, байлық, жұмыс, адал, кедей, бойкүйез, талапсыз, қу, жатыншыер, еріншек», в когнитивном контексте и выявлены специфические черты, относящиеся к теме исследования;
3. разработана лингвокультурная теория концептов трудолюбие\лени, определена структурная модель и ее культурный слой;
4. выявлены лексемы, раскрывающие основные познавательные реалии концепций трудолюбия\лени в казахском языке, определены его историческое значение и языковые особенности современности;
5. выявлены познавательные, языковые особенности концептов трудолюбия\лени на казахском языке в когнитивном дискурсе (половицы, фразеологизмы, проза, поэзия).

Выводы, предлагаемые к защите

1. неоднородность языковой семантики и функциональных особенностей структура единиц казахского языка, выражающая концептов трудолюбие\лени, анализировалась, с одной стороны, путем дифференциации лингвокультурного объединения, с другой стороны, посредством формулирования и категоризации знаний об объективном труде и лени;
2. лингвокультурная интерпретация внутренних форм языка позволяет выделить лингвосемиотические ряды через стереотипические представления. С помощью антропоморфных, биоморфных, предметных, трех важных культурных кодов были разработаны типологии культурных коннотаций и языковых значений, которые определяют действия труда и отсутствия труда;
3. доказано, что языковые семы, служащие раскрытию лингвокогнитивной идентичности концептов трудолюбие\лень в казахском языке, ментально когнитивно маркируются коллективным опытом, познанием народа, общностью людей, хозяйством, духовной культурой народа.
4. языковые единицы трудолюбие\лень, характеризующие концепции развитие, становление нации, а также языковые единицы, сформировавшиеся вместе с населением, обусловленные формированием ее собственной культуры, истории, менталитета народа, доказаны на основе анализа произведений К. Казиева
5. Были выявлены когнитивные особенности вербализации концептов трудолюбие\лени ментальное понимание повседневных навыков, словосочетаний, фразеологизмов, метафор, сравнений позволяет раскрыть познавательный характер различных языковых форм.

Апробация результатов исследования. Научные выводы и результаты диссертационной работы обсуждены на заседании кафедры казахского языка и литературы филологического факультета Южно-Казахстанского университета им.М. Ауэзова №12 от 28.05.2024 г. Результаты и выводы исследования опубликованы в виде 9 научных статей в отечественных и зарубежных научных изданиях. Из них 1 статья опубликована в базе данных Скопус (Scopus), 4 статьи – в журналах, входящих в перечень, утвержденный комитетом по контролю качества в области науки МОН РК, и 4 статьи – в сборниках международных и республиканских научно-практических конференций.

Структура диссертации. Исследовательская работа состоит из введения, трех глав и заключения. В конце приведен список использованной литературы

ANNOTATION

dissertations work for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in the specialty «8D02310-Philology»

«The concepts of «diligence/laziness» in Kazakh linguistic and cultural cognition»

Aitkulova Gulmira Aripkanovna

General characterization of the research work. The dissertation work investigates linguocultural, semiotic aspects of linguistic returns inherited from the ethnos in the paremiological, phraseological fund of the nation on the way of cognitive analysis of the concepts of «diligence/laziness» on the basis of the triad “language of the nation culture”. To achieve this goal, scientifically stopping on the concepts of cognitive linguistics, concept, conceptual field, linguistic picture of the world, analyzing the opinions of scientists studied in the framework of modern conceptual knowledge, to formulate the author's approach to the linguistic image of the world and to reveal the content of the linguocultural character of the concepts of «diligence/laziness». Since labor is one of the priority needs in human life, we can be aware of the everyday life and culture of the Kazakh people for centuries through the reflection on the concepts of labor and lack of labor of any people. They convey the moral norms accepted in the society, stereotypes of behavior, views on nature, life, society, that is, everything that is considered to be the opinion of the people. For several centuries, there is no doubt that such conclusions and cultural views, corresponding to the way of life, thoughts and views of the majority of people, are one of the actual topics in modern linguoculturalology.

Relevance of the research paper.

Such sciences as logic, philosophy, physiology, psychology, studying the picture of reality of the environment with the laws of cognitive thinking of man, are known to us from time immemorial. Language expresses identity, national self-expression, national culture of the people. The questions of the relationship between language and culture have not lost their relevance today, despite the fact that for many years have been mentioned in the works of domestic and foreign linguists. With the help of semasiological and onomasiological theories it was possible to recognize language as the main source of studying mental structures in the half of the twentieth century a new science - linguoculturalology - appeared, which is looking for answers to such questions as: how culture is encoded by language, what cultural information we can recognize through language. This special field of linguistics is valuable because semantic searches characterized by anthropogenic orientation are studied on the basis of the continuity of language and cognition. On the basis of the cognitive direction in modern linguistics, the notion of concept, reflecting the linguistic picture of the world, is more and more deeply investigated and studied.

Thanks to the cognitive study of the concepts of «diligence/laziness», conveying the ideas and life, customs and traditions of different epochs, the history of our nation, we get information about the national motives and diverse samples of our culture, inherent in the Kazakh people. In the dissertation research the features of verbalization of the concepts of diligence in cognitive discourse (prose, poetry, paremiology, phraseology) are studied. Thus, the relevance of this work is determined by the need: in each component of the conceptosphere, involving further development of the problem of the relationship between language and the human world, the study of the mechanisms of verbalization of concepts, the concepts of «diligence/laziness» are important. Besides, the discovery of terminological apparatus of linguoculturalology, understanding of peculiarities of conceptualization and categorization of cultural knowledge; the need to create principles, methods of research of the concept of culture on the material of the Kazakh language; description of the concepts of «diligence/laziness» allowing to show complex Kazakh values, is relevant for the linguocultural community.

The object of the study is «diligence/laziness» of the Kazakh language expressing the concepts of laziness mechanisms of verbalization of cultural knowledge about laziness are obtained. Labor-love in the art text «diligence/laziness» in revealing the cognitive nature of

concepts we used the works of K. Kaziev as a communicative unit. Hard work in poetic texts // revealing the cognitive nature of linguistic units of laziness through the poems of Abay and Shakarim gives ample opportunities for learning the worldview consciousness of our people, generated by centuries-old cultural community and the need for survival, labor relations. In addition, the linguocultural content of the concepts of «diligence/laziness» in the phraseological and paremiological system of the Kazakh language is studied.

The subject of the study is labor-loving in the Kazakh language// determination of the linguocultural image of the concepts of «diligence/laziness»

Aim and objectives of the research. The main goal of the research work is to describe the conceptual content of the concepts of “diligence\ laziness” in Kazakh cultural cognition in the context of the world picture. The set goal presupposes the solution of the following tasks.

1) Differentiation of linguocultural association of concepts of diligence\ laziness through heterogeneity of linguistic semantics and functional peculiarities and analysis of linguistic semantics and modular types of linguistic semantics

2) Defining the typology of cultural connotations and linguistic meanings through three important cultural codes: anthropomorphic, biomorphic, object, in the linguocultural interpretation of the internal forms of language

3) Diligence/laziness in the Kazakh language in revealing linguocognitive realities of concepts revealing mental-cognitive linguistic units on the basis of spiritual culture of the people

4) Diligence\ laziness analysis on the basis of prose works that language units characterizing the concepts are language units formed together with the population, conditioned by the formation of people's mentality

5) Diligence // laziness use of works of Abay, Shakarim in revealing cognitive features of concept verbalization by figurative understanding

Sources of research work.

The sources of the research are lexicographic editions, fiction, philosophical, pedagogical works, phraseological and paremiological fund of our nation. In the course of the study: 300 - word with figurative meaning, 300 - phraseological unit, 300-paremy, a total of 900 units in the dissertation study analyzed in the linguocultural aspect.

Methods and techniques used in the dissertation research. The methodology of the conceptual research consists of several stages. The first stage-finding a set of words denoting a concept by analyzing lexical meaning and internal form. The second stage-defining the semantic field by finding the synonymic series of the lexeme and cultural marker series of the concept. The third stage consists in revealing the semantics of conceptual structures by means of the ways of linguistic categorization of the concept when describing the linguistic picture of the world. Designating the approach to linguocognitive research we are developing as semantic-cognitive, we note that the main direction of research under this name is the study of the relationship between semantics and the conceptosphere of language. In our study we used the conceptual method. The conceptual method and conceptual metaphorical methods were used to determine the semantic meaning of linguistic units in relation to the concept of **diligence/laziness** in Kazakh linguoculturology, which has become the main code of the national mentality.

The level of research work study. Among the scientists-ethnolinguists of Russia labor / work contains the works of such scientists as G. V. Tokarev, K. A. Zhukov, O. E. Chernova, R. H. Karimova, O. Y. Pechenkina, A. D. Koshelev, A. V. Artemova, who studied the linguocultural nature of concepts. These works will be discussed in the following chapters. Scholars who have specifically studied the concepts of industriousness\ laziness in Kazakh have practically no work.

Theoretical and methodological foundations of the research work. The continuity of language and culture is one of the topics that has not lost its relevance in the works of domestic and foreign linguists. It is on this topic that Russian Y. M. Lotman, E. M. Vereshchagin, V. G. Kostomarov, K. Lévi-Strauss, Y. N. Karaulov, V. A. Maslova, V. N. Toporov, L. G. Sayakhova, L. M. Zainullina, S. Such scientists as V. Ivanova raise valuable questions. Among domestic

scholars we can name fundamental works of such scientists as B. Tleuberdiev, J. Mankeeva, A. Kaidar, R. Syzdyk, R. A. Avakov, D. Alkebaeva, G. Muratova. Among the few scientists who were engaged in works on the study of the concept “labor” among Russian scientists were L. V. Basova, T. V. Gonnova, K. A. Zhukov, R. H. Karimova, E. V. Kormakova, T. A. Ostrovskaya, V. G. Tokarev, O. E. Chernova. And the works that studied the concepts of diligence/laziness in the opposite sense were not in the Kazakh language. This is the relevance and scientific novelty of our study.

The theoretical significance of the study lies in expanding the idea of the universality of linguistic units, expanding the content and scope of the linguistic objectification of the concepts of **diligence/laziness**, revealing the ways of its archotyping and stereotyping. This research work continues to investigate the function of stereotypes in the consciousness of the national community, which determine the perception and evaluation of the states of labor and lack of labor in the everyday life of a person. The findings can contribute to the development of language theory.

According to the results of the study we learn the linguistic picture of the world when we analyze the inexhaustible rich heritage of the national culture of our people, which has been preserved for centuries through language, the reflection of national cognition, the regularities of artistic cognition as a means of formation on the world outlook basis of the concepts **diligence/laziness** different from the national being. The semantic field of the concept diligence/laziness in the mental form in the cognitive space of the Kazakh language is represented by many cultural connotations. Since these linguistic units are information accumulated in our language over the centuries as a result of national cultural peculiarities and folk worldview, they have semantically specific features and meaning in the Kazakh conceptosphere.

Scientific value and significance of the research work. Hard work in the study of the concepts of «diligence/laziness» in the context of cognitive linguistics can be used as a textbook lecture courses «Conceptual structure of poetic texts», «Conceptual analysis of artistic text», «Phraseosemantic features of conceptual structures» and directions of cognitive linguistics, cognitive semantics.

Scientific novelty of the research work

1. diligence // for the first time a conceptual analysis of the concepts of laziness, characterizing labor and work activities that perform important in the life of a person;
2. diligence// basic concepts that determine the cognitive activity of the concepts of laziness: hand, happiness, wealth, work, honest, poor, persistent, unclaimed, cunning, lying, lazy, are studied in the cognitive context and specific features related to the research topic are revealed;
3. industriousness// a linguocultural theory of laziness concepts was developed, the structural model and its cultural layer were identified;
4. lexemes revealing the main cognitive realities of the concepts of industriousness\\laziness in the Kazakh language are revealed, its historical meaning and linguistic peculiarities of modernity are determined;
5. cognitive, linguistic features of the concepts of industriousness\\laziness in the Kazakh language in cognitive discourse (proverbs, phraseologisms, prose, poetry) are revealed.

Conclusions proposed for defense

1. Heterogeneity of linguistic semantics and functional features of the structure of Kazakh language units expressing the concepts of industriousness\\laziness was analyzed, on the one hand, by means of differentiation of linguocultural association, on the other hand, by means of formulation and categorization of knowledge about objective labor and laziness;

2. Linguocultural interpretation of internal forms of language allows us to distinguish linguosemiotic series through stereotypical representations. With the help of anthropomorphic, biomorphic, object, three important cultural codes, typologies of cultural connotations and linguistic meanings that define the actions of labor and lack of labor have been developed;

3. diligence/laziness in the Kazakh language it was proved that linguistic Semes serving to reveal the linguocognitive identity of concepts are mentally cognitively labeled by collective experience, cognition of the people, community of people, economy, spiritual culture of the people.

4. diligence\\laziness linguistic units characterizing the concept of development, formation of the nation, as well as linguistic units formed together with the population, conditioned by the formation of its own culture, history, mentality of the people, are proved on the basis of the analysis of the works of K. Kaziev. Kaziev

5. diligence/laziness cognitive features of verbalization of concepts of laziness by figurative understanding mental understanding of everyday skills, word combinations, phraseological phrases, metaphors, comparisons allows to reveal the cognitive character of various language forms.

Discussion and approval of the work. Scientific conclusions and results of the dissertation work were discussed at the meeting of the Kazakh language and literature department of the philological faculty of South Kazakhstan University named after M. Auezov №12 from 28.05.2024. The results and conclusions of the study were published in the form of 9 scientific articles in domestic and foreign scientific editions. Of these, 1 article was published in the Scopus database (Scopus), 4 articles - in the journals included in the list approved by the Committee for Quality Control in the field of science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, and 4 articles - in the collections of international and national scientific conferences.

Structure of the thesis. The research work consists of an introduction, three chapters and a conclusion. Finally, a list of used literature is given.

